

УДК 94(477)

Андрій Крицьков

**ПИТАННЯ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В ГУБЕРНІЯХ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.
В ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ**

У статті здійснено спробу проаналізувати та виявити основні напрями досліджень опублікованих праць істориків радянського періоду, які стосуються проблем землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України періоду кінця XVIII – початку XX ст. Автором здійснено аналіз основних опрацьованих наукових досліджень, які стосуються зазначеної тематики.

Ключові слова: дослідження, історіографія, Правобережна Україна, землеволодіння, землекористування, дворянство, селянство.

Проблема аграрних відносин і класової боротьби на селі досліджувалася радянськими науковцями досить активно. Про це свідчить і значна кількість робіт, написаних як на загальноросійських, так і на українських матеріалах. Виключне значення для формування методології в радянській історіографії мали праці В. Леніна, який дійшов висновку про переважання капіталізму в сільському господарстві, хоча й підкреслив наявність численних кріпосницьких пережитків, серед яких визначальними назвав відробітки, обмеження свободи пересування для селян, стану нерівність. Також В. Ленін розвинув тезу про боротьбу двох шляхів буржуазно-аграрного розвитку – пруського й американського. Вивчення проблем землеволодіння та землекористування радянськими істориками мало свої особливості. Оцінки будь-якого історичного явища давалися з точки зору пролетарського підходу і підпорядковувалися пануючій ідеології. В цілому проблема дворянського землеволодіння зникла зі сторінок історичної літератури, а селянське надільне та приватне землеволодіння стало домінуючим для характеристики аграрного сектору. Так, М. Слабченко [1] та Ф. Ястребов [2], аналізуючи поміщицьке господарство в загальному контексті аграрної проблеми Російської імперії, констатували наявність кризи в сільському господарстві, колапс дворянських маєтків упродовж другої половини XIX ст., перманентний занепад і злидні селянства.

У 1920-х рр. були опубліковані перші дослідження, написані на нових методологічних засадах, присвячені вивченню аграрних відносин [3–6]. Але у центрі уваги радянських істориків того часу були питання, пов'язані з класовою боротьбою, а поземельні відносини цікавили дослідників лише як тло, на якому розгорталася ця боротьба. Праці мали не стільки науковий, скільки публіцистичний характер. У тогочасних досліджень були й інші недоліки: їх зміст підпорядковувався інтересам політичної кон'юнктури, недостатньо залучалися документальні джерела, аналіз був нерідко слабким і поверховим, майже повністю були відсутні наукові висновки та оцінки. Так, зокрема, у праці Н. Мірза-Авак'янц охарактеризовані селянські заворушення в українських губерніях 1905–1907 рр. Їх причини зумовлювалися, на думку автора, не стільки діяльністю революційних партій, скільки полягали в «... тяжкому економічному стані, в якому опинилася більшість селянських господарств у поч. XX ст., – постійні злидні, від яких не було порятунку селянській бідності» [4, с. 4]. Причинами занепаду селянського господарства називалися «... з одного боку, селянське безземелля і малоземелля..., а з другого – зріст капіталізму в сільському господарстві, що з кінця XIX ст. набував все більшої сили, тяжко відбиваючись на бідніших господарствах і доводячи їх до повної руйни» [4, с. 4]. Певної уваги заслуговує робота О. Степанишиної [7], значення якої полягає в тому, що вчена на конкретному прикладі показала еволюцію дворянського маєтку в дореформений період. Характерною з точки зору методології для цього періоду працює дослідження О. Шестакова [8], який звернув увагу на становище сільських робітників і вимоги, які вони ставили в роки першої російської революції, праця В. Довженка, який описав селянські рухи у зв'язку з подіями в Австрійській імперії 1848–1849 рр. [9] та розвідка А. Буцика [10]. Варто згадати в контексті дослідження означеної проблеми праці А. Альтермана [11], Д. Батурицького [12], Л. Бухановського [13], А. Гайстера [14], О. Оглоблина [15], О. Попова [16], І. Шулейкіна [17–18] та М. Шульгина [19–20], у яких є наведені побічно чи у контексті інших питань дані про землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.

Період 1920–1940-х рр. був, мабуть, найскладнішим для історичної науки. Репресіями фактично ліквідовано виявилася історична школа М. Грушевського, заарештовано академіка М. Слабченка, заслання відбував дійсний член ВУАН М. Яворський, переслідують зазнали

С. Тарле, С. Дубровський, М. Покровський та тисячі інших істориків. Негативно вплинули і труднощі, пов'язані з Другою світовою війною. Усе це відобразилося на якості історичних досліджень, робота над висвітленням поземельних відносин була фактично припинена.

Плідними, як для вивчення питань землеволодіння і землекористування взагалі, так і для вивчення досліджуваної нами теми зокрема, виявилися 1950–1980 рр. Значною мірою цьому сприяли засудження на офіційному рівні культури Й. Сталіна та демократичні перетворення періоду «відлиги», які повернули до наукової праці значну частину репресованих дослідників. Щоправда, у більшості праць проблема землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку ХХ ст. являлася допоміжним сюжетом. Розглядаючи питання передумов Жовтневої революції 1917 р. П. Першин, П. Хромов та ін., значне місце відводили вивченню капіталістичних відносин у сільському господарстві [21–22], що спонукало їх до аналізу стану землеволодіння та землекористування.

Вихід у світ статті Л. Іванова [23] та монографії В. Теплицького [24] засвідчили початок спеціального вивчення поземельних відносин в українських губерніях. У цих працях були розглянуті зміни в структурі землеволодіння напередодні першої російської революції по окремих губерніях, показано процес формування буржуазії та сільського пролетаріату, ріст аграрного перенаселення, розглянуті орендні відносини, які розвивалися у напрямку поступового витіснення відробіткової оренди грошовою, переселенський рух. Л. Іванов розглянув динаміку земельної власності між 1877 і 1905 рр. Для більшої переконливості висновків роботу побудовано на компаративному аналізі губерній. В. Теплицьким використав потужний фактологічний масив для створення картини еволюції ринкових відносин у землеволодінні, визначення специфіки цих відносин в окремих районах України. Важливим є висновок про наявність прихованої мобілізації надільної селянської земельної власності.

Д. Пойда [25] започаткував діяльність наукової школи досліджень аграрної історії України ХІХ – початку ХХ ст. Йому належить першість у розробці методики оцінки кількісних та якісних характеристик селянського руху, яку сприйняли більшість істориків-аграрників. При дослідженні селянських виступів вчений вивчав стан землеволодіння і землекористування, вважаючи, що виступи були спрямовані перш за все на завоювання права на володіння землею.

У роботах Л. Мінарик [26–28] дана оцінка розвитку капіталізму в дворянських маєтках, площа яких перевищувала 50 тис. дес., розглянуто походження 155 найбільших із них. Аналізуючи системи господарської діяльності поміщиків, дослідниця визнала напівфеодалний характер їх земельної власності. За її підрахунками площа частини оранки, на якій велося капіталістичне господарство, займала у більшості маєтків не перевищувала чверті від загальної площі землеволодіння [28, с.140–141]. У працях І. Гуржія [29] та А. Барабоєва [30] введено в обіг нові архівні документи, дано аналіз кризи феодалізму в сільському господарстві, досліджено становище державних та поміщицьких селян та спроби використання вільнонайманої праці у маєтках дворян України. І. Гуржій охарактеризував поміщицьке землеволодіння, орендні відносини, навів приклади насильницького захоплення родючих земель з наступним примусовим виселенням їх жителів. Питання земельної власності розглядав П. Зайончковський, який звернув увагу на малоземелля селян як на причину пошуку сторонніх заробітків, дав загальну характеристику землеволодінню по повітах Подільської губернії [31].

З початку 1960-х рр. з'являється цілий ряд узагальнюючих праць А. Анфімова [32], С. Дубровського [33], П. Першина [22], які стали вагомим внеском в дослідження аграрного ладу. У дослідженнях А. Анфімова [32–35] періоду 1960-х рр. вперше зроблено комплексний аналіз широкого кола питань. А саме: землекористування та системи організації поміщицьких господарств, торгівельно-промислової діяльності маєтків, використання кредитів тощо. В монографіях та статтях науковця є фрагментарний розгляд землеволодіння в губерніях Правобережної України. Крім того, вченим введено велику кількість архівних матеріалів у науковий обіг.

Досить високо оцінював ступінь поширення капіталізму в сільському господарстві П. Риндзюньський, визнаючи, що поміщицькі господарства в кінці ХІХ ст. розвивалися у капіталістичному напрямку. Аналізуючи розвиток системи орендних відносин, автор вважав, що малоземелля селянства, штучно створене у результаті реформи 19 лютого 1861 р., стало головною причиною появи і зростання оренд, які трактувалися як гальмо у розвитку сільського господарства [36, с.126].

Серед монографій, присвячених проблемам аграрних відносин, слід відзначити дослідження П. Першина, присвячене періоду 1861–1917 рр., у якому він прагнув знайти відповідь на питання: чому при наявності в імперії величезних площ родючих земель селяни не могли їх раціонально використовувати. Автор чітко визначив умови розмежування поміщицьких і селянських земель, виразно відтворив плани земельних володінь деяких сільських товариств. Ним визначено численні

економічні показники. Великого значення мають підрахунки автора щодо кількості купленої та орендованої селянами землі, розміри їх платежів за ці операції [22, с.88–96].

Проблеми аграрних відносин і класової боротьби селянства в Україні розглядалися в дослідженнях М. Лещенка [37–39]. Вони характеризують внутрішні процеси розвитку капіталізму в поміщицькому і селянському господарстві України, особливості розподілу селянства на сільських підприємців і сільський пролетаріат, формування сільськогосподарських робітників, їх становище, початок боротьби проти поміщиків. «Залишені після скасування кріпосного права численні пережитки феодалізму, зокрема поміщицькі латифундії, середньовічне селянське надільне землеволодіння, община, викупні платежі, відробітки і кабала, станова і громадянська не повнокровність селянина, його підкорення озброєному різкою привілейованому землевласнику...» [39, с. 39] – саме це, на думку науковця, лежало в основі аграрно-селянського питання в кінці XIX – на початку XX ст.

Монографія П. Теличука присвячена економічним передумовам аграрної революції в Україні [40]. Автором введені в науковий обіг нові архівні матеріали, зокрема, про використання поміщиками найманої праці на кабальних умовах. Глибоко проаналізовано стан селянського землеволодіння, в тому числі і приватного, розподіл земельної власності в Україні на початку XX ст. Значної уваги автором приділено питанням орендних відносин, земельної ренти, купівлі землі. Він вказував на те, що «... на Україні в кінці XIX – початку XX століття земельна площа, що орендувалася селянами, скорочувалася...» [40, с.65]. Це зумовлювалося тим, що орендна плата малоземельних селян поглинала весь їх чистий дохід та її постійний ріст, як і зростання цін на землю [40, с.68].

У 1980-х рр. вагоме місце в дослідженнях аграрних відносин пореформеної Росії займають монографії А. Анфімова [41–42]. У його працях досліджуються важливі сторони господарського життя селян, розглянуті зв'язки його з поміщицьким землеволодінням та аграрною політикою уряду. Вперше вивчено поземельний устрій різних категорій селян, показано землеволодіння селян, відмінність його від поміщицького за розмірами і складу угідь. Розглянуті елементи селянського господарства, які виходять за межі власне сільського господарства – промисли, податки, платежі, повинності. Дослідник приділив велику увагу питанню аграрного перенаселення. Цій же проблемі присвячена стаття П. Риндзюньського. У ній автор характеризує основні причини аграрного перенаселення в Росії, норми селянського землекористування в європейській її частині [43]. При цьому він робить висновок про те, що основними категоріями населення, які мають відношення до вирахування розмірів аграрного перенаселення є не тільки селянське (сільськогосподарське) населення, але й також усе сільське населення [43, с. 162], а також, що питання про ступінь аграрного перенаселення в капіталістичній Росії не повинно розглядатися відокремлено від соціальної структури суспільства.

Дещо осібно серед праць, що стосуються даної проблеми, стоїть дослідження Д. Ковальченка та Л. Бородкіна [44], яке базується на досвіді багатовимірного типологічного аналізу. Суть його полягає у розгляді не окремих показників, які характеризують об'єкт дослідження, а їх сукупності, оскільки багатовимірний математично-статистичний аналіз передбачає використання ЕОМ. Виявивши аграрну типологію губерній Європейської Росії на межі XIX–XX ст., вони зробили висновок, що «... насамперед від масштабів і глибини буржуазно-капіталістичного розвитку селянського господарства залежали загальний рівень і продуктивність сільськогосподарського виробництва і становища селян» [44, с.35]. Тому основним, на їх думку, у вирішенні аграрного питання в цей період є даліше поглиблення процесу обуржуазнювання селянства, ріст застосування найманої праці та збільшення питомої ваги селянського господарства в сільськогосподарському виробництві.

Робота над аграрною типологією губерній європейської частини Російської імперії дозволила І. Ковальченку та Л. Бородкіну [45] запропонувати три типи аграрної структури: поміщицький, селянський та селянсько-поміщицький. Губернії Правобережної України були віднесені до першого типу, що дало можливість підтвердити висновок про серйозний вплив дворянської земельної власності на соціально-економічні відносини.

Хоча тематика соціально-економічного розвитку другої половини XIX ст. була превалюючою, все ж зацікавлення періодом кінця XVIII – першої половини XIX ст. не зникало. Вагомий доробок у вивчення української історії першої половини XIX ст. міститься у працях І. Гуржії [46–47]. В. Маркіна [48] вивчала латифундії Правобережної України, значну увагу приділила регулюванню магнатами процесів народної колонізації правобережних земель, виникненню та формуванню фільварків, розвитку та ролі оренд (посесій) в економічному житті. У працях В. Смолія [49], Є. Шашевського [50] та інших подається аналіз ситуації на правобережних землях перед і в період поділів Речі Посполитої, піднімається питання про юридичну основу нового, російського режиму в регіоні та соціально-економічний розвиток південно-західних губерній. Є. Шашевський дослідив

люстрації XVIII – першої половини XIX ст., проаналізував еволюцію оренди, прибутковість приватних і державних землеволодінь, а також церковного і монастирського землеволодіння. Г. Марахов [51] дослідив механізм підготовки повстання в регіоні (агітація серед шляхетства, фінансування повстання тощо), сам хід подій та репресивні заходи царату до його учасників у сфері землеволодіння. Статистично-аналітичний підхід до проблеми повстання і участі в ньому правобережного дворянства використав у своїй науковій праці В. Зайцев [52]. Спробу проаналізувати зміни в кількості та розміщенні дворянства в Російській імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. здійснено В. Кабузаном та С. Троїцьким [53], а підготовлені ними таблиці репрезентували цікаву інформацію про чисельність легітимних дворян в Київській губернії цього періоду. А. Барабой [54] звернув увагу на процес обезземелювання українського селянства в 1859–1861 рр. і зауважив, що заможні поміщики в цей період мали зиск із збереження кріпосного права і поєднували його з ринковими відносинами.

При оцінці загального внеску історичної науки радянського періоду у вивчення проблем землеволодіння і землекористування протягом 1920–1980-х рр., необхідно відзначити, що цей доробок був досить значним. Він зводився до того, що село було ареною класової боротьби, причина якої полягала в селянському малоземеллі, безземеллі, гнобительській діяльності панівних класів та антинародній політиці царизму. Повалення царизму, ліквідація поміщицького землеволодіння і націоналізація землі бачилися як головні і єдиновірні засоби вирішення аграрного питання. Роботи, що суперечили цим положенням, були визначені як ворожі і серйозно ніколи не аналізувалися. Це, в свою чергу, привело до того, що певні історичні явища, факти тлумачилися і оцінювалися не зовсім об'єктивно. Однак саме тоді почалося активне вивчення і введення в науковий обіг архівних і документальних матеріалів, розробка і осмислення окремих сторін цієї проблеми. Були створені сприятливі умови для подальших досліджень. Тому необхідно віддати «...належне тодішній історичній науці за низку теоретичних надбань та особливо за неоціненний внесок в нарощування фактологічного матеріалу» [55, с.253].

Отже, вчені дослідили широке коло питань, але окремі напрямки розвитку форм землеволодіння та землекористування в губерніях Правобережної України лишилися поза їх увагою. Деякі їх висновки потребують уточнень і більш об'єктивних оцінок. Мається на увазі дослідження питань організації та характеру землеволодіння, орендних відносин, виробничої та комерційної діяльності маєтків, рівня рентабельності, місця поміщицького господарства в аграрному секторі.

Список використаних джерел

1. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: В 2-х томах. Т.2. К.: Держвидав України, 1927. 271 с.
2. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине. К.: Госиздат, 1936. 133 с.
3. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина 1. Аграрні заволодіння та заворушення наймитів рр. 1904-1906. Вінниця, 1925. 125 с.
4. Мірза-Авак'янц Н. Селянські розрухи на Україні. 1905–1907. Харків: Держвидав України, 1925. 71 с.
5. Мороховец Е. А. Крестьянское движение и социал-демократия в эпоху первой русской революции. М.-Л.: Госиздат, 1926. 232 с.
6. Руднев Н. Крестьянское движение в начале XX века. М.: Изд. Всесоюзного общества политической истории СС-поселенцев, 1929. 110 с.
7. Степанишина О. Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861р. в їхніх маєтках // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. Т.3. К., 1930. С.117–232.
8. Шестаков О. В. Борьба сельских рабочих в революции 1905–1907 гг. М., 1930. 136 с.
9. Довженко В. И. Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х гг. XIX века // Исторические записки. Т.8. М.: Изд-во АН СССР, 1941. С.144–164.
10. Буцик А. К. Аграрные отношения на Киевщине накануне революции 1905-1907 гг. // Наукові записки Київського університету. К., 1949. С.75–96.
11. Альтерман А.Я. Хлебные ресурсы Украины. Одесса: Госиздат Украины, 1923. 177 с.
12. Батуринский Д. А. Аграрная политика царского правительства и Крестьянский поземельный банк. М.: Новая деревня, 1925. 142 с.
13. Бухановский Л.М. Крестьянское свекловодство на Украине. К.: Сахаротрест, 1929. 307 с.
14. Гайстер А. Сельское хозяйство капиталистической России: в 2 частях. Ч.1: от реформы 1861 г. до революции 1905 г. М.: изд. Коммунистической академии, 1928. 174 с.
15. Оглоблін О. Нариси історії капіталізму на Україні. Т.1. Харків-Київ: Пролетар, 1931. 175 с., XIV.
16. Попов О. Хлібна торгівля України: передвоєнна криза українського хлібного експорту. Харків: Радянський селянин, 1927. 253 с.
17. Шулейкин И. Д. История земельных отношений и землеустройства. Вып.1. Сельское хозяйство и земельные отношения до и после реформы 1861 года. М.-Л.: Сельхозгиз, 1930. 56 с.
18. Шулейкин И. Д. История земельных отношений и землеустройства. М.-Л.: Сельхозгиз, 1933. 448 с.
19. Шульгин М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Харків: Радянський селянин, 1927. 96 с.
20. Шульгин М. М. Землеустройство и переселения в России в XVIII и первой половине XIX вв. М.: изд-во Московского межвузовского института, 1928. 210 с.
21. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. 1800-1917. М.: Гос. издательство политической литературы, 1950. 551 с.
22. Першин П. Н. Аграрная революция в России. Кн.1 От реформы к революции. М.: Наука, 1966. 492 с.
23. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. // Исторические записки. Т.60. М.: АН СССР, 1957. С.176–214.
24. Теплицкий В. П.

Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки XIX ст.). К.: вид-во АН УРСР, 1959. 308 с. 25. Пойда Д. П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.). Днепропетровск: изд-во горного института, 1960. 487 с. 26. Минарик Л. П. Об уровне развития капиталистического землевладения в крупных помещичьих хозяйствах Европейской России конца XIX – начала XX вв. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1964. С.615–626. 27. Минарик Л.П. Происхождение и состав земельных владений крупнейших помещиков России конца XIX – начала XX вв. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России. М., 1965. С.356–395. 28. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX–XX вв. М.: Наука, 1971. 144 с. 29. Гуржий І. О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. К.: Держполітвидав УРСР, 1954. 450 с. 30. Барабой А. З. Наемный труд в помещичьих имениях Правобережной Украины в первой половине XIX в. // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Рига: изд-во Латв.ССР, 1963. С.321–330. 31. Зайончковский П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861 г. М.: изд. Социально-экономической литературы, 1958. 468 с. 32. Анфимов А. М. Земельная аренда в России в начале XX века. М.: АН СССР, 1961. 207 с. 33. Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. М.: АН СССР, 1963. 599 с. 34. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX века). М.: Наука, 1969. 393 с. 35. Анфимов А. М. Некоторые вопросы организации и экономики крупного помещичьего хозяйства в России (конец XIX – начало XX вв.). М.: Наука, 1966. 30 с. 36. Рындзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. 1850–1880 гг. М.: Наука, 1978. 298 с. 37. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку XX ст. К.: Політвидав України, 1968. 204 с. 38. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонолістичного капіталізму (60–90-ті роки XIX ст.). К.: Наукова думка, 1970. 304 с. 39. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905–1907 рр. К.: Наукова думка, 1977. 360 с. 40. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. К.: вид-во КДУ, 1973. 190 с. 41. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России (1881–1904). М.: Наука, 1980. 239 с. 42. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России, 1881–1904. М.: Наука, 1984. 232 с. 43. Рындзюнский П. Г. К определению размеров аграрного перенаселения в России на рубеже XIX–XX вв. // Социально-экономическое развитие России. М.: Наука, 1986. С.155–172. 44. Ковальченко И.Д., Бородин Л. И. Два пути буржуазной аграрной эволюции Европейской России // Аграрная эволюция России и США в XIX – начале XX века. М., 1991. С.18–40. 45. Ковальченко И. Д., Бородин Л. И. Аграрная типология губерний Европейской России на рубеже XIX – XX веков. Опыт многомерного количественного анализа // История СССР. 1979. №1. С.59–95. 46. Гуржий І. О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). К.: Наукова думка, 1958. 178 с. 47. Гуржий І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року). К.: АН УРСР, 1962. 207 с. 48. Маркина В. А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: (Социально-экономическое развитие). К.: изд-во Киевского университета, 1961. 234 с. 49. Смолий В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. К.: Наукова думка, 1978. 190 с. 50. Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. М.:Наука, 1968. 484 с. 51. Марахов Г. И. Польское восстание 1863 года на Правобережной Украине. К.: КГУ, 1967. 258 с. 52. Зайцев В.М. Сословно-социальный состав участников восстания 1863 г.: Опыт статистического анализа. М.: Наука, 1973. 180 с. 53. Кабузан В. М., Троицкий С. М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782–1858 гг. // История СССР. 1971. №4. С.153–168. 54. Барабой А. З. Обезземливание помещиками крестьян Киевской и Подольской губернии накануне и в период революционной ситуации в России 1859–1861 гг. // Революционная ситуация в России 1859–1861 гг. М., 1960. С.29–48. 55. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. К., 2011. Вип. 21. С.238–257.

References

- Slabchenko M. Materialy do ekonomichno-sotsyal'noji istoriji Ukrajinj XIX stolittia [Materials for the economic-social history of Ukraine of the nineteenth century: in 2 volumes]: v 2 t. Vol.2. Kyiv: Derzhvydav Ukrajinj, 1927. 271 s.
- Jastrebov F. Razložhenie feodal'no-krepostnicheskogo stroja i vzniknovenie kapitalizma na Ukraine [The expansion of the feudal-serf system and the emergence of capitalism in Ukraine]. Kyiv: Gosizdat, 1936. 133 s.
- Zektser A. 1905 r. na Podilli. Chastyna I. Ahrarni zakoloty ta zavorushennia najmytiv rr. 1904-1906[1905 in Podillia. Part 1. Agrarian riots and riots of the hirelings 1904-1906.].Vinnytsia, 1925. 125 s.
- Mirza-Avakjanz N. Selians'ki rozrukhly na Ukrajinj1905–1907 [Peasant ruin in Ukraine. 1905–1907]. Kharkiv: Derzhvydav Ukrajinj, 1925. 71 s.
- Morokhovets E.A. Krest'ianskoe dvizhenie i sotsial-demokratija v epokhu pervoj russkoj revolutsii [Peasant movement and Social-Democracy in the era of the first Russian revolution.]. Moskva-Leningrad: Gosizdat, 1926. 232 s.
- Rudnev N. Krest'ianskoe dvizhenie v nachale XX veka [Peasant movement at the beginning of the twentieth century]. Moskva: izdatelstvo Vsesouznoho obschestva politicheskoi istorii SS-poselentsev, 1929. 110 s.
- Stepanyshyna O. Hospodarstvo hrafiv Branets'kykh na Kyjivshchyni ta reforma 1861 r. v jikhnikh majetkakh [The economy of Count Branicki in the Kyiv region and the reform of 1861. in their estates] // Studij iz istoriji Ukrajinj naukovy-doslidnoji kafedry istoriji Ukrajinj v Kyjevi.1930. Vol. 3. pp. 117–232.
- Shestakov O.V. Bor'ba sel'skikh rabochikh v revolutsii 1905–1907 gg. [The struggle of rural workers in the revolution of 1905–1907]. Moskva, 1930. 136 s.
- Dovzhenok V.I. Krest'ianskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v 40-kh gg. XIX veka[Peasant movement on the Right-bank Ukraine in the 40's of the XIX century] // Istoricheskie zapiski. 1941. Vol.8. S. 144–164.
- Butsyk A.K.

Agrarnye otnosheniya na Kijevshchine nakanune revolutsii 1905–1907 gg. [Agrarian relations in the Kyiv region on the eve of the revolution of 1905–1907] // Naukovy zapysky Kyjiv's'koho universytetu. 1949. S. 75–96. 11. Al'terman A.Ja. Khlebnye resursy Ukrainy [Bread resources of Ukraine]. Odessa: Gosizdat Ukrainy, 1923. 177 s. 12. Baturinskii D.A. Agrarnaja politika tsarskogo pravitel'stva i Krest'ianskii pozemel'nyi bank [Agrarian Policy of the Tsarist Government and Peasant Land Bank]. Moskva: Novaia derevnia, 1925. 142 s. 13. Bukhanovskii L.M. Krest'ianskoe sveklosejanie na Ukraine [Peasants beet cultivation in Ukraine]. Kyiv: Sakharotrest, 1929. 307 s. 14. Gaister A. Sel'skoe khoziazstvo kapitalisticheskoi Rossii. Chast' 1: Ot reformy 1861 g. do revolutsii 1905 g. [Agriculture of capitalist Russia: in 2 parts. Part 1: from the reform of 1861 to the revolution of 1905]. Moskva: izdatelstvo Kommunisticheskoi akademii, 1928. 174 s. 15. Ohloblin O. Narysy istoriji kapitalizmu na Ukraini [Essays on the history of capitalism in Ukraine]. Vol.1. Kharkiv-Kyiv: Proletar, 1931. 175 s. XIV. 16. Popov O. Khlibna torhivlia Ukrainy: peredvoienna kryza ukrajins'koho khlিবnoho eksportu [Bread trade of Ukraine: the pre-war crisis of Ukrainian grain exports]. Kharkiv: Radianskyj selianyn, 1927. 253 s. 17. Shuleikin I.D. Istorii zemel'nykh otnoshenii i zemleustroistva. Vyp. 1 Sel'skoe khoziazstvo i zemel'nye otnosheniya do i posle reformy 1861 g. [History of land relations and land management. Vol.1 Agriculture and land relations before and after the reform of 1861]. Moskva-Leningrad: Selkhozgiz, 1930. 56 s. 18. Shuleikin I.D. Istorii zemel'nykh otnoshenii i zemleustroistva [History of land relations and land management]. Moskva-Leningrad: Selkhozgiz, 1933. 448 s. 19. Shul'hin M.M. Dvoriains'ke ta selians'ke zemlekorystuvannia v Rosiji ta na Ukraini [Noble and peasant land use in Russia and Ukraine]. Kharkiv: Radianskyj selianyn, 1927. 96 s. 20. Shul'gin M.M. Zemleustroistvo i pereseleniia v Rossii v 18 – pervoj polovine 19 vv. [Land management and resettlements in Russia in the eighteenth and first half of the nineteenth centuries]. Moskva: izdatelstvo Moskovskogo mezhevogo instituta, 1928. 210 s. 21. Khromov P.A. Ekonomicheskoe razvitie Rossii v 19–20 vv. 1800–1917 [Economic development of Russia in the nineteenth and twentieth centuries. 1800–1917]. Moskva: Gosizdatelstvo politicheskoi literatury, 1950. 551 s. 22. Pershin P.N. Agrarnaja revolutsia v Rossii. Kniga 1: Ot reformy k revolutsii [Agrarian Revolution in Russia. Vol.1 From reform to revolution]. Moskva: Nauka, 1966. 492 s. 23. Ivanov L.M. Raspredelenie zemlevladieniia na Ukraine nakanune revolutsii 1905–1907 gg. [Distribution of land ownership in Ukraine on the eve of the 1905–1907 revolution] // Istoricheskie zapiski. 1957. Vol. 60. S. 176–214. 24. Teplits'kyj V.P. Reforma 1861 r. i agrarni vidnosyny na Ukraini (60–90-ti roky 19 stolittia) [The reform of 1861 and agrarian relations in Ukraine (60–90s of the 19th century)]. Kyiv: AN URSSR, 1959. 308 s. 25. Pojda D.P. Krest'ianskoe dvizhenie na Pravoberezhnoj Ukraine v poreformennyi period (1861–1900) [Peasants movement on the Right-Bank Ukraine in the post-reform period (1866–1900)]. Dnepropetrovsk: izdatelstvo gornogo instituta, 1960. 487 s. 26. Minarik L.P. Proiskhozhdenie i sostav zemel'nykh vladenij krupneishikh pomeshchikov Rossii kontsa 19 – nachala 20 vv. [Origin and composition of landholdings of the largest landowners of Russia in the late nineteenth and early twentieth centuries] // Materialy po istorii sel'skoho khoziazstva i krest'ianstva Rossii. Moskva, 1965. S. 356–395. 27. Minarik L.P. Ob urovne razvitija kapitalisticheskogo zemlevladieniia v krupnom pomeshchichiiem khoziazstve Evropejskoj Rossii kontsa 19 – nachala 20 v. [On the level of development of capitalist land tenure in the large landowners' farms of European Russia of the late nineteenth and early twentieth centuries] // Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoj Evropy. 1964. S. 615–626. 28. Minarik L.P. Ekonomicheskaia kharakteristika krupneishikh zemel'nykh sobstvennikov Rossii kontsa 19 – nachala 20 vv. [Economic characteristics of the largest landowners of Russia in the late nineteenth and twentieth centuries]. Moskva: Nauka, 1971. 144 s. 29. Hurzhij I.O. Rozklad feodal'no-kriposnytskoi systemy v sil'skomu hospodarstvi Ukrainy pershoji polovyny 19 st. [Schedule of the feudal-feudal system in the agriculture of Ukraine in the first half of the nineteenth century]. Kyiv: Derzhpolityvdav URSSR, 1954. 450 s. 30. Baraboj A. Najemnyj trud v pomeshchichiih imeniakh Pravoberezhnoj Ukrainy v pervoj polovine 19 v. [Hired labor in the landed estates of the Right Bank of Ukraine in the first half of the nineteenth century] // Ezhegodnik po agrarnoi istorii Vostochnoj Evropy. 1963. S. 321–330. 31. Zajonchkovskii P.A. Provedenie v zhizn' krest'ianskoj reformy 1861 g. [Implementation of the Peasant Reform of 1861]. Moskva: izdatelstvo sotsialno-ekonomicheskoi literatury, 1958. 468 s. 32. Anfimov A.M. Zemel'naja аренда v Rossii v nachale 20 v. [Land rent in Russia at the beginning of the twentieth century.]. Moskva: AN SSSR, 1961. 207 s. 33. Dubrovskij S.M. Stolypinskaja zemel'naja reforma [Stolypin land reform]. Moskva: AN SSSR, 1963. 599 s. 34. Anfimov A.M. Krupnoe pomeshchichie khoziazstvo Evropejskoj Rossii (konets 19 – nachalo 20 vv.) [Large landed economy of European Russia (the end of the XIX - the beginning of the twentieth century)]. Moskva: Nauka, 1969. 393 s. 35. Anfimov A.M. Nekotorye voprosy organizatsii i ekonomiki krupnogo pomeshchichieho khoziazstva v Rossii (konets 19 – nachalo 20 vv.) [Some issues of the organization and economy of a large landowner's economy in Russia (the end of the nineteenth and early twentieth centuries)]. Moskva: Nauka, 1966. 30 s. 36. Ryndzinskij P.G. Utverzhdenie kapitalizma v Rossii. 1850–1880 gg. [Approval of capitalism in Russia. 1850–1880]. Moskva: Nauka, 1978. 298 s. 37. Leshchenko M.N. Klasova borot'ba v ukrajins'komu seli na pochatku 20 st. [Class struggle in the Ukrainian village at the beginning of the 20th century]. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1968. 204 s. 38. Leshchenko M.N. Klasova borot'ba v ukrajins'komu seli v epokhu domonopolisticheskogo kapitalizmu (60–90-ti roky 19 st.) [Class struggle in the Ukrainian village during the era of pre-monopoly capitalism (60–90s of the 19th century)]. Kyiv: Naukova dumka, 1970. 304 s. 39. Leshchenko M.N. Ukrainjs'ke selo v revolutsiji 1905–1907 rr. [Ukrainian village in the revolution of 1905–1907]. Kyiv: Naukova dumka, 1977. 360 s. 40. Telychuk P.P. Ekonomichni osnovy aharnoji revolutsiji na Ukraini [Economic fundamentals of the agrarian revolution in Ukraine.]. Kyiv: KDU, 1973. 190 s. 41. Anfimov A.M. Krest'ianskoe khoziazstvo Evropejskoj Rossii (1881–1904) [Peasants farm of European Russia (1881–1904)]. Moskva: Nauka, 1980. 239 s. 42. Anfimov A.M. Ekonomicheskoe polozhenie i klassovaja bor'ba krest'ian Evropejskoj Rossii, 1881–1904 [Economic

situation and class struggle of peasants of European Russia, 1881–1904]. Moskva: Nauka, 1984. 232 s. 43. Ryndzunskij P.G. K opredeleniju razmerov agrarnogo perenaselenija v Rossii na rubezhe 19-20 vv. [To determine the size of the agrarian overpopulation in Russia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries] // Sotsial'no-ekonomicheskoe razvitie Rossii. Moskva: Nauka, 1986. S.155–172. 44. Koval'chenko D.I., Borodkin L.I. Dva puti burzhuaznoj agrarnoj evolutsii Evropejskoj Rossii [Two paths of bourgeois agrarian evolution of European Russia] // Agrarnaja evolutsija Rossii i SSHA v 19 – nachale 20 v. Moskva, 1991. S. 18–40. 45. Koval'chenko D.I., Borodkin L.I. Agrarnaja tipologija gubernij Evropejskoj Rossii na rubezhe 19–20 vekov. Opyt mnogomernogo kolichestvennogo analiza [Agrarian typology of the provinces of European Russia at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. The experience of multidimensional quantitative analysis] // Istorija SSSR. 1979. Vol.1. S. 59–95. 46. Hurzhij I.O. Zarodzhennia robitnychoho klasu Ukrainy (kinets 18 – persha polovyna 19 st.) [The birth of the working class of Ukraine (the end of the 18 - the first half of the 19 century)]. Kyiv: Naukova dumka, 1958. 178 s. 47. Hurzhij I.O. Rozvytok tovarnoho vyrobnytstva i torhivli na Ukraini (z kintsia 18 st. do 1861 r.) [Development of commodity production and trade in Ukraine (from the end of the 18 century to 1861)]. Kyiv: AN URSSR, 1962. 207 s. 48. Markina V.A. Magnatskoe pomest'ie Pravoberezhnoj Ukrainy vtoroj poloviny 18 v.: Sotsial'no-ekonomicheskoe razvitie [Magnates Estate of the Right Bank of Ukraine in the second half of the 18 century: (Socio-economic development)]. Kyiv: KGU, 1961. 234 s. 49. Smolij V.A. Vozziednannia Pravoberezhnoji Ukrainy z Rosieju [Reunification of Right-Bank Ukraine with Russia]. Kyiv: Naukova dumka, 1978. 190 s. 50. Stashevskij E.D. Istorija dokapitalisticheskoy renty na Pravoberezhnoj Ukraine v 18 – pervoj polovine 19 v. [The history of pre-capitalist rent on the Right-Bank Ukraine in the eighteenth to first half of the nineteenth century]. Moskva: Nauka, 1968. 484 s. 51. Marakhov G.I. Pol'skoe vosstanie 1863 g. na Pravoberezhnoj Ukraine [Polish uprising of 1863 on the Right Bank Ukraine]. Kyiv: KGU, 1967. 258 s. 52. Zaitsev V.P. Sotsial'no-soslovnyj sostav uchastnikov vosstaniya 1863 g.: Opyt statisticheskogo analiza [Conditional and social composition of participants of the uprising of 1863: Experience of statistical analysis]. Moskva: Nauka, 1973. 180 s. 53. Kabuzan V.M., Troitskij S.M. Izmenenia v chislennosti, udel'nom vese i razmeshchenii dvorianstva v Rossii v 1782–1858 gg. [Changes in the number, parity and placement of the nobility in Russia in 1782–1858] // Istorija SSSR. 1971. Vol. 4. S. 153–168. 54. Baraboj A.Z. Obezzemelivanie pomeshchikami krestian Kievskoj i Podol'skoj gubernii nakanune i v period revoliutsionnoj situatsii v Rossii 1859–1861 gg. [Landless landowners of the peasants of the Kiev and Podolie provinces on the eve and during the revolutionary situation in Russia in 1859–1861] // Revoliutsionnaja situatsija v Rossii 1859-1861 gg. Moskva: Nauka, 1960. S. 29–48. 55. Bondar V. Ahrarno-selians'ke pytannia druhoji polovyny XIX – pochatku XX st. vadians'kij istoriohrafiji [Agrarian-peasant question of the second half of the 19th and early 20th centuries in Soviet historiography] // Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini. 2011. Vol.21. pp. 238–257.

Andrij Kryskov

QUESTIONS OF LAND TENURE AND LAND USE IN THE PROVINCES OF THE RIGHT-BANK UKRAINE DURING THE END OF THE XVIII - BEGINNING OF THE XX CENTURIES IN THE HISTORIOGRAPHY OF THE SOVIET PERIOD

The article attempts to analyze and reveal the main directions of research of published works of the historians of the Soviet period concerning land tenure and land use issues in the provinces of the Right-Bank Ukraine in the period of the late XVIII - early XX centuries. The author carried out an analysis of the main developed scientific researches related to the mentioned topic.

Key words: research, historiography, Right-bank Ukraine, land tenure, land use, nobility, peasantry.